

תוכן העניינים

ז	הקדמה
1	דרור פימנטל הלם הטרור והחור של האירוע
25	דן אבנון שלוש הערות על טרור של מתאבדים ומדינה
29	אוליביה גוארלדו מלחמה, שקרים וטרור
47	ארנון צוקרמן אל תגידו בגת...
57	נועם יורן טרור, שידור חי והאונטולוגיה של הטלוויזיה
77	ירון אנוש שגרת פיגוע
85	דפנה סרינג הטרור כפנטזיה הוליוודית: עיון ז'אנרי במוסתר ובנגלה על מסכי הטרור
129	פרנק מולר רומנים גרפיים ושאלת הדחיפות

- 151 דנה אריאלי-הורוביץ
טרור באמנות או אסתטיקה טרוריסטית? המקרה הישראלי
- 197 עזרי טרוי בשיחה עם דנה אריאלי-הורוביץ
עיצוב זמן טרור
פגי הלר
- 215 דוסטויבסקי על טרור ושאלת המערב
- 229 אברהם עוז
טרור, טרגדיה, והבנאליות של המופע: חברון כאז וכתמיד
- 265 סמי שלום שטרית
אנחנו לא נאצים
- 271 המשתתפים בקובץ
- 275 מפתח העניינים
279 מפתח שמות אנשים

הקדמה

טרור הוא פחד מוות, חרדה עמוקה מפני מוות פתאומי, אקראי, שרירותי, פומבי, אלים ומנוכר. נדמה שאין די במידה בריאה של הדחקה והכחשה וגם לא בחשיפה למידע שמספקים המומחים לתופעה והשלכותיה בזירות הפוליטיות והכלכליות. חשנו שחייבות להימצא לנו דרכים נוספות לניקוז האימה שמלווה כיום, במידה כזו או אחרת, את תנועתנו במרחב הציבורי. לפיכך בחרנו להפנות מבט אל עבר האמנות והתרבות הפופולרית ולבחון את הדרך שבה הן מעבדות את המטען הנפיץ שמגלגל הטרור לפתחנו. התמונה הנפרסת בספר על שלושת רבדיו – מחקר, יצירה ועדות – מגלה הן את ייחודיות המבט האישי והמקצועי של כל משתתף והן את מוקדי הרגישות המשותפים לכולם.

הגדרת הטרור אינה קלה. לצד הסכמה גורפת באשר למידת הקיצוניות, האלימות, הפראות והאימה הגלומה בו, בולטים חילוקי הדעות באשר למהותו הפוליטית והאתית. דומה שאימת הטרור מהדהדת במגוון רחב, רב-תחומי ורב-לאומי, של יצירות בנות זמננו. שונות ההבנות באשר לטבעו של הטרור, מקורותיו והגדרותיו ניכרת היטב בספר: חלקן מישירות מבט לעבר משמעותו הפוליטית של הטרור, חלקן נוטות לעטוף, לעקוף או להפליג מהפוליטי הרחק לעמקי הנפש המאוּימת בגינו.

לאור ההכרה בריבוי המונח ביסוד כל תרבות – ריבוי הקולות, המבטים, הדעות ודרכי ההבעה – בחרנו להפגיש בין הכריכות קולות שונים, לא רק בתחומי העניין אלא גם בדרך הבאתו לעולם. לצד העיון האקדמי ביצירות שעניינן בטרור ראינו לנכון לזמן לקורא גם מפגש בלתי אמצעי עם יצירות שכאלה: דימויים קוטפי נשימה שיצרו אמנים ישראלים בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת, עבודות מתחומי העיצוב, תצלומים שפורסמו באמצעי התקשורת, וגם את אלה שבחר החוקר והמשורר סמי שלום שטרית לארוג בשירו 'אנחנו לא נאצים', החותם את הקובץ. התצלומים, החריפים במיוחד, שמניח שלום שטרית כעדויות אילמות בין מילותיו מגבירים את הקול הטוען כנגד הנטייה הרווחת לזהות את הטרור עם גופים זרים, פראיים, הפועלים מחוץ לסדר המדיני בכלל ולזה הדמוקרטי בפרט. ואמנם, התביעה להפנות מבט גם לעבר הטרור הממוסד, זה הפועל מטעם המדינה ולא כלפיה, חוזרת בהקשרים שונים – מילוליים וחזותיים – לאורך הספר.

במקביל לעיון המחקרי ולהתבוננות ישירה בדימויי הטרור מציע הספר גם עדות אישית של אנשי מקצוע עתירי ניסיון בהתמודדות עם יצירה ופרסום של דימויי טרור במרחב הציבורי. בפרי עטם של אלה יש כדי להאיר על הנעשה במטבח שבו נרקחים הדימויים המשודרים ומתקבלות החלטות תלויות זמן, מקום, מוסכמות, אילוצים ונטייות לב – לדמות את הטרור ופעיליו כך ולא אחרת. מצאנו שהמבט האישי מרחיב ומשלים את המבט המחקרי.

התחקות אחר מופעי הטרור במחוזות האמנות והתרבות מגלה אם כן את כוחו לגרות את תגובתה של קהיליית היוצרים על כל רבדיה. לפיכך מאיר העיון במופעי הטרור – בקולנוע, בטלוויזיה, ברדיו, בצילום, בקומיקס, באמנות הפלסטית, בשירה, בתיאטרון, בספרות ואפילו בעיצוב המוצר – זוויות שונות, ולעתים גם חלופיות לאלה שמקובל לחשוף בדיון המידי והדחוף המתרחש בזירה הפוליטית. רבים מן הכותבים נדרשים למתח שבין האתיקה לאסתטיקה. רבים גם עוסקים בדרך שבה מאתגר טיבו הקיצוני של הטרור את תכונות המדיום הנבחן ואת מוסכמות השימוש השגרתי והלא שגרתי שנעשה בו.

בפתח הספר, וגם בסיומו, בחרנו לחדד את סוגיית האתיקה שמעורר הטרור בהפכו לחומר ביד היוצר. במאמר הפותח חוקר דרור פימנטל במקורות האימה וההלם שמחולל הטרור ומציע, בין השאר, גם אבחנה בין הכיסוי התקשורתי לחשיפה האמנותית: 'בעוד התקשורת מכסה על פצע הטרור ומסתירה אותו בתחבושת הסימולקרה החזקתית שלה, על האמנות לנבור בפצע ולפעור אותו לרווחה'. חשיבותה ומשמעותה של האמנות שעניינה בטרור נדונה גם בדבריו התמציתיים של דן אבנון, חוקר בתחום הפילוסופיה הפוליטית. אבנון מצדד בכוחן של יצירות בזמן טרור, ובעיקר זה של המתאבדים, לא רק לחשוף מאויים ופחדים אלא גם לסרטט ולהצרין 'עתידיים אפשריים', המתבקשים לנוכח השינוי המהותי שמתחולל כיום בקרב הקהילייה המדינית הבין-לאומית. שאלת הגילוי והכיסוי, טעם ההסתרה וערך החשיפה, עומדת גם במוקד הדיון הפילוסופי שעורכת אוליביה גווארלדו מאוניברסיטת רוננה. לטענתה, בכל ייצוג שקרי, בכל חלוקה דיכוטומית בין 'טובים' ל'רעים', טמונים לא רק עוון מוסרי אלא גם סכנה קיומית למתכחשים לפגיעותם המוכחת.

התביעה לייצוג אמתי, כמו המחלוקת על מהות האמת ומקומה בזירת הנבחנות, צצה למעשה לאורך כל הספר ואיננה נפקדת גם מאוצר הדימויים המשולבים בו. לצד המפגש הבלתי אמצעי שמזמנות היצירות המשולבות בגוף המאמרים, מוצעת פרשנותם של אחדים מהכותבים לכמה מהדימויים הבולטים בתחומי הייצוג החזותי-האמנותי והתקשורתי. לצערנו, ובשל מגבלות טכניות, לא צורפו גם חומרים אודיו-ויזואליים: בכל הקשור למופעי הטרור בטלוויזיה, ברדיו,

בקולנוע וגם בתיאטרון יהיה על קוראינו לשאוב את התמונות והקולות מניסיונם ומזיכרונם.

חשיבות הזיכרון בהבנת הנעשה בזירה התקשורתית (למרות ואולי דווקא בשל נטייתה לראות בעיתון של אתמול נייר אריזה) ניכרת היטב בדברים שמביא ארנון צוקרמן, שניהל בשנות השבעים את הערוץ הראשון והיחיד בזמנו של הטלוויזיה הישראלית. צוקרמן עומד על מהות השוני בין תהליך קבלת ההחלטות הרגישות בתקופת הערוץ הממלכתי, המונופוליסטי והפטרנליסטי, למקובל כעת בתקשורת רבת ערוצים. כיום, ודאי כשמדובר בטלוויזיה מסחרית, ניטל לדבריו העוקץ מן הדיון בהסתרת מידע ל'טובת הציבור'. לנוכח המתרחש כיום במפת שידורי הטרור בארץ ובעולם, ובהיעדר טלוויזיה ציבורית בישראל, תוהה צוקרמן על מידת כוחם של השידור הממלכתי או המסחרי להניב חלופה משמעותית לדרך הסיקור המקובלת. האתגר שמציב הטרור בפני מסך הכסף הוביל את המבקר והחוקר נועם יורן לכיוון אחר: באמצעות דיון אונטולוגי במדיום ותכונותיו מציע יורן 'היגיון זר לחלוטין לכל מה שאנחנו חושבים על טרור ועל הנוכחות שלו בחיים הציבוריים'. לשאלת חלקו של המדיום בעיצוב התוכן נדרש גם ירון אנוש, מוותיקי העורכים ומגישי תכניות הרדיו בקול ישראל. המבט האישי והמקצועי שמניח אנוש על הדפוס הרדיופוני של שידורי הטרור מגלה את הפיכתו הבעייתית ל'מודל בסיס שהתרחב לשידורי "חירום" נוספים'.

העדות האישית של אנוש וצוקרמן תואמת את הטענה הרווחת בקרב רבים מחוקרי התקשורת, שלפיה נוטה הסיפור התקשורתי לציית לחוקי הדרמה לא פחות, ולעתים אף יותר, מאשר לצו העובדות. ואולם, למרות תפיסת התקשורת כחלק מהתרבות הפופולרית (הבאה לידי ביטוי גם בספר הזה), עדיין מקובל – לפחות בתחום החדשות והאקטואליה – לראות בהיצמדות לעובדות ובחתימה לחשיפתן קריטריון וקנה מידה לאיכות התוכן המשודר. בדיון התקשורתי ניכרת חשיבותו של הרובד העובדתי, אם לא ברמת המעשה אז לפחות ברמת האתוס המקצועי.

בשדה האמנויות, לעומת זאת, מקובל לראות ברובד העובדתי מסלול המראה לדמיון ולכוחות הפועלים עליו וסביבו. מהות הפנטזיה המזינה את מסכי הטרור נבחנת בעיון הז'אנרי והחוף-ז'אנרי שעורכת דפנה סרינג בסרטי טרור. על בסיס המצע שהניחו סרטי האימה והאסונות, ותוך גיוס ופיתוח של מגוון אסטרטגיות עלילתיות וצורניות, פועל לטענתה הז'אנר לטשטוש סוגיית המניע לפעילות הטרוריסטית ולפירוק המטען הפוליטי הטמון בה.

כנגד הנטייה ההוליוודית לעקוף ולרכך את אימת הטרור מבקשת דנה אריאלי-הורוביץ לעמוד על צמצום הפערים בין הפוליטיקה לבין האמנות תוך הנחת דגש על ההיקסמות ממעשי הטרור כפי שהיא משתקפת לעתים ביצירת האמנות. המאמר

מציע אבחנה בין תגובות ישירות לתגובות עקיפות לטרור המתאבדים, ששב ופקד את החברה הישראלית באינתיפאדה השנייה. הדיון בטיפוסי תגובה שונים לטרור מחדד את האבחנה בין 'אסתטיקה טרוריסטית', המקיימת זיקה לעמדות פוסט-מודרניות ומדגישה את היופי שבמעשה הטרור, לבין יצירות אמנות החותרות לעבד את טראומת הטרור תוך שימוש ביצירה כאמצעי לתרפיה.

עומק המעורבות של קהיליית היוצרים בנושא הטרור ניכר גם בתחומים שנתפסים בדרך כלל כרחוקים יותר ממוקדי ההתרחשות הפוליטית, כמו למשל בעיצוב ובקומיקס. בשיחה שמנהלת אריאלי-הורוביץ עם המעצב עזרי טרוי, ראש התכנית ללימודי התואר השני בעיצוב ב'בצלאל', הוא מבהיר כיצד משפיעה להבנתו תופעה פוליטית על שדה העיצוב וכיצד חדר הטרור לתוך עולם היצירה שלו. אם העיצוב, כדברי טרוי, הוא 'תוצאה של מאמצים נאיביים של כל המשתתפים', הרי שהקומיקס, כפי שטוען פרנק מולר מאוניברסיטת טאמפר שבפינלנד, חותר למעורבות בזירה הפוליטית. בחינת תכונות המדיום, מאפייניו הייחודיים ודרכו בייצוג הטרור המודרני מובילה את מולר להאמין שהפוטנציאל האמנותי והפוליטי הטמון בקומיקס עדיין לא זכה למלוא המימוש.

את הקובץ חותמים שני מאמרים העוסקים במופעי הטרור בספרות ובתיאטרון. מאמרה של פגי הלר מאוניברסיטת הליפקס שבקנדה עומד על הזיקה שבין הטרור לבין היצירה הספרותית תוך שלילת הטענה של חוקרים, כגון טרי איגלטון בחיבורו 'טרור קדוש' משנת 2005, כי הטרור של המאה העשרים ואחת הוא תופעה חדשה. דרך עיונה בספרו הפוליטי של דוסטויבסקי, 'השדים', מושכת הלר חוטים בין הטרור האסלאמי של בן לאדן לבין הטרור הניהיליסטי של ראשית המאה העשרים. מבט דיאכרוני נוכח גם במחקרו של אברהם עוז, פרשן שקספירי בעל שם עולמי ובעל רגישות ידועה להיבטים הפוליטיים של החוויה התיאטרלית. עוז, המשכיל לקשור בין מופעי הטרור בתיאטרון של ימינו לאלו שהעלו חלוצי הטרגדיה האתונאית, מצדד בכוחו של הטרור הבימתי, כאז כן היום, לבטא את הפוטנציאל הטרגי-קתרטי הטמון בייצוג הסיטואציה הבינרית שבין מיתוס הכליה למיתוס התקומה: 'במציאות של אסון מתמשך וחסר כל סיכוי להתפייסות קתרטית באופק הנראה לעין, רק מעשה טרור פרפורמטיבי עשוי לגרום לו לקהל לשלוח מבט פנימה ולגלות את העוולה שבמחירה הוא קונה לו שקט להיפעל מן המופע המימטי'. בדרכו העשירה באבחנות ובדוגמאות, שמקורן באלפי שנות מימזיס, מבטא עוז את ההכרה, הנפרסת לאורך כל הספר, בכוחן של האמנות והתרבות לגרות או לטשטש את חשבון הנפש המאוימת לנוכח הטרור.

במהלך הכנת הספר חשנו שחקר הטרור מבטא לא רק את הצורך המעשי בהתמודדות עם קיומו, אלא שאולי בעצם הפיכתו מושא לעיון, הגות ויצירה טמונה

נחמה מסוימת, הנחמה שבהבנה. לפיכך ברצוננו להודות לכל שותפינו ליצירת הספר על שתרמו – כל אחד על פי דרכו, תחומו ואמונתו – להבנת הטרור ומופעיו בזירות הנבחרות.

קובץ זה רואה אור הודות לסיועם של יחידים ומוסדות המחויבים לחקר החברה הישראלית בכלל ותרבותה בפרט. זוהי הזדמנות נאותה להודות לזאב צחור, נשיא המכללה האקדמית ספיר, לארנון צוקרמן, נשיא האקדמיה לאמנות ועיצוב בצלאל, ולדן אבנון, מקימו ומנהלו של מרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטיה שבאוניברסיטה העברית בירושלים. במימון הקובץ סייע גם המרכז למצוינות במחשבה פוליטית ושינוי מושגי שבאקדמיה בפּינלנד, ועל כך תודתנו מקרב לב. תודה לסטודיו Say על עיצוב כריכת הספר, תודה לאנשי הוצאת מאגנס ובעיקר לעורכת הלשון דפנה בר-און על עבודתה הקפדנית והמסורה, לאילנה שמיר, לבן ציון שלום, לרם גולדברג ולחי צבר.

דפנה סרינג ודנה אריאלי-הורוביץ, קיץ 2010